

ШМК-ның хуралына көргөн

Протокол № 1

Монгуш /Монгуш С.О./

« 31 » 08 2024 ч.

Директорнун өөредилге талазы-биле
оралакчызы чөшпээрээн

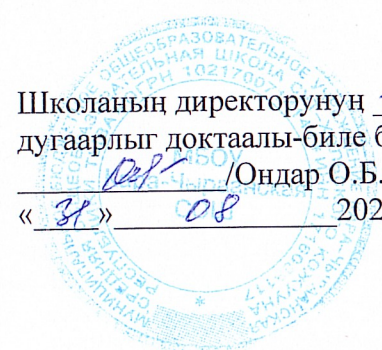
Кар /Кара-оол Р.Ю./

« 31 » 08 2024 ч.

Школанын директорунун 100
дугаарлыг доктаалы-биле бадылаан

Ондар /Ондар О.Б./

« 31 » 08 2024 ч.

**«Төрээн (тыва) дыл» эртемнге кичээлден дашкаар өөредилге программанын
«Төрээн дылым – эртине-байлаам»
ажылчын программасы
5 класс**

Башкызы: Ооржак М.Х.

Кара-Чыраа – 2024г

«Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»

(5 класс)

Программаның кезээ	Шагы	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажыл-чорудулгазы	Башкының ажыл чорудулгазы
Кирилде кичээл (1 час)	1 12.9.	Кичээлден дашкаар немелде өөредилге дугайында билиг. Тыва чогаалдын төөгү, уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый харылзаалы.	Демнежилге кичээли (бинарлыг азы интеграция-кичээл)	Немелде кичээлдин, өөренир темаларның уjur-дузазының дугайында билип алыр. Башкының сүмелээни номнарны, медээлерни тып өөренир.	Немелде кичээлдин, өөренир темаларның уjur-дузазының дугайында уругларга таныштырар. Аас чогаалын шинчилээн эртемденнер, оларның ажылдары-биле таныштырар. Улустуң аас чогаалының өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг салдарын өөредир
Аас чогаалы. Ооң ниитилелге уjur-дузазы, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары (4 шак)	2 19, 26.9.	Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) билигни, амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары	Лекция	Аас чогаалын өөрениринин чугулазын билип алыр. Аас чогаалынга хамаарышкан терминнерни ушта бижип, өөренир.	Д.Ч. Сүндүптүң «Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы» деп номга үндезилеп, аас чогаалының кижинин угаан-медерелинин сайзыраарына, аажы-чаңының хевирлеттинеринин дугайында таныштырып чугаалаар.
	3 3.10, 17.10.	Улустуң аас чогаалының жанрлары (аймактары). Чогаалдарның тургузуу, төөгүлүг омур-хевирлер.	Кичээл-таныштырылга	Улустуң аас чогаалының жанрларының дугайын делгем билип алыр. Чаа билиглерни бижип ап, демдеглелдер, сайгарылга кылыр	Улустуң аас чогаалы сагыш-сеткил культуразы дээрзин уругларга таныштырып тайылбырлаар. Оларның тургузуунуң онзагайын, төөгү-биле холбаалыын чижектер-биле холбап өөредир (Г.Н. Курбатский, З.Б.Самдан)
	4 24.8, 31.8, 14.12	Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг	Кичээл-таныштырылга	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында билип алыр. Улустуң ырылары чоннуң угаан бодалының илередишкени, чагай сеткилдии дээрзин өөренир. ыдарының аяны болгаш улустуң ырызының	Тываның ат-сураглыг тоолчулары болгаш ыраажыларының дугайында медээни уругларга таныштырар. Тоолдарның болгаш ырыларның өөредиглиг онзагайын тайылбырлаар.

				күүселдезин дыңнаар	Ыры ырлаарыңга, тоол ыдарыңга сонуургалың деткиир
	5 21.XI 28.XI 5.XII	Аас чогаалында тыва улустун төөгүзүнүн илереп кээри	Кичээл-сайгарылга	Чоннун төөгүзү аас чогаалының хевирлеринден: үлегер домактардан, ырылардан канчаар тодарап кээрин билип, сайгарар	Аас чогаалында тыва улустун төөгүзүн билип өөренириңге чаңчыктырар. Сайгарылгалыг чугаага уругларны кириштирер.
Бурун чугаа – миф дугайында билиг. Улустун чогаадылганының (фольклорнун) хевирлери 15 шак)	6 12, 19, 26.XII	Бурун чугаалар дугайында билиг. Чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер.	Кичээл- таныштырылга Лекция	Бурун чугаалар дугайында медээни таблицага кири бижири. Бурун чугааларның укталгалыг болгаш сагылгалыг деп ийи бөлүүн шингээдир. Укталгалыг: октаргай болгаш оран-делегей, халаптар, кижинин, делегейниң болгаш дириг амытаннарның, черлер аттарының тывылганының дугайында бурун чугаалар. Сагылгалыг: оран ээлери болгаш бүдүрүлбаазын чүүлдер, тайга- танды, арт, суг бажының ээлериниң дугайында, элдеп- бүдүштүг дириг амьтаннар, ховар үнүштер, бойдуста бүдүрүлбаазын чүүлдер, онзагай кижилер дугайында, шажын-чүдүлгеге хамаарышкан тоолчургу чугаалар деп бөлүктээшкени бижири.	Бурун чугаалар дугайында билигни уругларга таныштырар. Бурун чугааларның (чүдүлге чок), сагылгалыг (чүдүлгелиг) хевирлерин өөредир. Бурун чугааларның утказында болушкуннарга даянып, бөлүкээшкенин өөредир. Бурун чугааларга хамаарыштыр чаңчылдарның тыптып турарын, тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чурулганында бурун чугааларга хамаарышкан чуруктар-биле таныштырар Мифы и легенды Тувы» деп 2017 чылдың календары-биле уругларны таныштырар.
	7	Сөзүглелдерниң төрүттүнген чылдагааннары (чылдактары) болгаш сюжеди «» «» «» «»	Кичээл-номчулга	Бурун чугааларны номчуур. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр. Башкының таныштырып бергени- биле чугааларның укур-утказының тывылганын сайгарып чугаалажыр	Бурун чугаалар бойдустан болушкуннарыңга азы төөгүлүг чылдагааннарга үндезилеттиниң тыптып кээрин база элдеп чиктиг оран ээлери, чүдүлге дугайында бодалдардан тыптып кээрин уругларга таныштырар. Бурун чугаалар болгаш чаңчыл, ёзулаларның холбаазын бурун чугааларны номчуп, тургузуунун болгаш дылының онзагайын сайгарып тура, илередип өөренириңге чаңчыктырар

8	Бурун чугааларның киржикчилери, овулар «» «» «» «»	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның бурун чугааларында киржикчилер, оларның овулары-биле таныжар	Тыва, орус болгаш алтай, хакас чоннарның кыска бурун чугаалары-биле уругларны таныштырар. Оларның аразында чоок болгаш ылгалдыг талаларын сайгартып өөредир.
9	Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар. «Үш мыйгак болгаш Өскүс-оол», «Алды оранга четкен уруг», «Дээр диңмирээшкини улу алгызындан болур». С.117 «Ара-Хөө айда канчап көстүп турарыл». Хакас улустун бурун чугаазы «Ай болгаш Чилбиген»	Кичээл-номчулга	Тыва чоннун өртемчей көрүүшкүнү, октаргай, оран-делегей, үстүү, ортаа, алды ораннар, кудай, деңгер, дээр, чамбы дип дээш оон-даа өске сестерниң дугайында өөренип алыр. Үш-мыйгак – Орион. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарьн чыып кылыр.	Тыва чоннун өртемчей көрүүшкүнү, бойдус-биле холбаалыг амыдырап чораанын уругларга таныштырар. Бурун чугааларның өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын сайгарып чугаалажырынга уругланы чаңчыктырар. Деңнелгелиг сайгарылганы кылырынга өөредир, ном номчурунга сундулуг болурунга кижизидер
10	Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Үш халап»	Кичээл-номчулга	Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның бурун чугааларында халаптар дугайында чугааларны номчуур. Деңнелгелиг сайгарылгазын кылыр айгарылгазын Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарьн чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чаңчыктырар.
11	Кижиге болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар «Кижиге чүге оът чивес болганыл», «Кымыскай», «Чүге кукун дүне, а үгү хүндүс ушпас болган», «Эзир оолдары», «Мезил».	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы болгаш сайгарылганы кылыр. Чугааларга дүүштүр чурук чуруур. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарьн чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чаңчыктырар. Бурун чугааларның дылының онзагайын сайгарып, сөс-биле ажилдаарының аргаларын таныштырып өөредир
12	Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар «Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой», «Кум-Суу»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугаалардан билдинмес сестер словарьн чыып кылыр. Бодунун өгбелериниң чер-чуртунда черлер аттарының дугайында медээлерден чыыр. Номчаан чугааларынга дүүштү	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарынга чаңчыктырар. Төрөөн чериниң төөгүзүн шинчилеп өөредир, чер-чуртунга ынак болурун кижизидер

				карта чуруур	
13	Бойдус дугайында бурун чугаалар «Танды ээзиниң чагыы», «Аңчы кижиниң чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааларда оворлар, киржикчилерниң хуулгаазын онзагай талаларын сайгарар. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр.	Бурун чугааларның онзагайын сайгарарыңга чаңчыктырар. Аңчы кижиниң чаңчылдары болгаш ёзулалдарын сагып чоруурун кижизидер	
14	Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери-биле аразында харылзаалы «Игилчи кижиде дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл»	Кичээл-номчулга	Тайылбырлыг номчулганы кылыр. Бурун чугааның планын тургускаш, эдerti чугаалаар. Игилге аялгаларны дыңнаар. Тыва уран чүүлде игил дугайында шиилерни сактып. видео-бижилгелерин көөр. Хөгжүм херекселдериниң хевирлери-биле таныжар. Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр	Хөгжүм херекселдери дугайында медээни уругларга таныштырар. Чечен чогаалда шүлүктөрниң аянынг номчулганын күүседип бээр. Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери-биле аразында харылзаалыын тодарадыр ажилга уругларны кириштирер	
15	Шажын чүдүлге болгаш бурун чугаалар «Үүлези бүтпээн беш алышкы» «Соңгу назын», «Хамның күжү чүүл-бүрү», «Мөңгө аржаан, оңмас ыяштар»	Кичээл-номчулга	Бурун чугаалардан билдинмес сөстөр словарын чыып кылыр. Бурун чугааларның утказын эдerti чугаалаар, билдинмес сөстөрни чыып бижиир, тайылбырлаар «» «» «» «» «» «»	Бурун чугааларның утказын эдerti чугааладыр, билдинмес сөстөрни чыып бижиириниң чугулазын тайылбырлаар	
16	Фольклор болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы «Диирең-биле шыдыраалаан»	Кичээл-сайгарылга	Таблицага дылдың чурумалдыг аргаларын чыып бижиир. Бөлүктөргө үстүп алгаш, номчаан чогаалдарының дылының онзагайын сайгарар. Билдинмес сөстөр словарыңга сөстөр чыып бижиир. Илби-шидилиг, хуулуп турар кижилер дугайында чугаалар чыып бижиир	Дылдың чурумалдыг аргалары-биле уругларны таныштырар. Уругларга таблица долдуртур. Аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чечен-мерген чоруурунга өөредир	
17	Тыва өгбелерниң хам чүдүлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.	Кичээл-таныштырылга	Чүдүлге, сүзүлге дугайында чугаага киржир. Билдинмес сөстөр словарыңга сөстөр чыып бижиир. Илби-шиди, хуулгаазынның	Уругларга тыва чаңчылдар, хам чаяачы кижиде дугайында медээлерни таныштырар. Хам алгыштарының хөй	

				чүүлдер дугайында чыып бижээн чугааларын эштеринге чугаалап бээр	янзыларныг болурун чижектерге көргүзөр
18	М.Б. Кенин-Лопсан – тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразының алдын үүжезиниң кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Моңгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Танды ээлерин алганган алгыжы»	Кичээл-лекция	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-херээн шингээдир. Делегей чергелиг адының база хамның алгыштарын чыып чораан ажылынга үнелел бээр. Хамның алганып турарын видео-чуруктан дыңнаар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир	Тыва уран чүүлдүн сайзыралынга улуг чогаалчының кирип чораан үлүг-хуузун уруларга тайылбырлап, конспект кылдыр бижиттирер. Хам алгыжы тыва чоннуң эрте-бурунгу уран чүүлү дээрзин өөредир Видео-бижидилгега хамның алганып турарын көргүзөр.	
19	Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжылга	Кичээл-сайгарылга	«Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Дылының уран чеченин сайгарар	Ном-биле уругларны таныштырар. Аас чогаалының онзагайының дугайында билигни шингээттирер.	
20	Фольклор болгаш тыва литература. Тыва шүлүк чогаалының фольклор үндезинни «» «» «» «»	Кичээл-сайгарылга	Тыва улустуң аас чогаалынга үндезилеп бижээн чогаалдар-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир. Сайгарылгазын кылыр.	Уругларга тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарын таныштырар. Оларда аас чогаалының хевирлериниң киригенин, ужур-дузазын өөредир.	
21-22	Чоннуң амыдыралы – уран- чүүлдүн хевирлеринде. Уран- чүүлдүн хевирлериниң эстетиктиг салдары	Кичээл-демнежилге	«Уран- чүүлдүн хевирлеринде чоннуң амыдыралы» деп темалыг ажык чугаага киржир. «Эстетика» деп сөстүң утказынга тайылбырны бээр. Тыва улустуң ырыларын шээжи-биле өөренир	«Уран-чүүлдүн хевирлеринде чоннуң амыдыралы» деп темалыг презентацияны белеткээр, уругларга таныштырылга кылып бээр. Кижиниң чараш аажы-чаңныг хевирлеттинеринге, угаан-медерелиниң сайзыраарынга чечен чогаалдың, чурулга, шии, театр, ыры-шоорнуң болгаш өске-даа хевирлерниң ужур-	

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуң аас чогаалы (10)					дузанын уруглар боттары илередип чугаалаарыңга таарымчалыг байдалды тургузар. Чурулга делгелгезин кылып
	23	Бодал күжү – чоннуң чаңылчаан аас чогаалында, ажыл-ижинде. Кижиниң бодалында эки сеткил.	Кичээл-кичээндириг	«Угаан, ооң күчү-күжү» деп темалыг чугаага киржир. Бот-хайгаараныр деп билиишкин-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарыңга сөстөр чыып бижиир. Бодун хайгаарап, бодунуң кылдыныгыларыңга үнелел бээрин өөренир	Кижиниң угааны болгаш бодалдар дугайында ханы философчу теманы уругларга амыдыралчы чижектерге, чогаалдардан үзүндүлөргө даянып таныштырар. Чараш мөзү-бүдүштүг чоруурун кижизидер
	24-25	Тыва улустуң ырлары, оларның онзагайы «» «» «» «»	Кичээл-өөрүшкү	Тыва улустуң ырыларының темаларыңга дүүштүр кластер тургузар. Тыва улустуң ырыларының төөгүлүг онзагайларын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын, чажыт уткалыг боорун шингээдир. Билдинмес сөстөр словарыңга сөстөр чыып бижиир. Ырыларны ырлаар. Ыры-шоорда тема, бодал, дылдың чурумалдыг аргалары; үн болгаш укур-утка, аялганың өңү деп темага дыңнадыгны бажыңыңга кылып	Тыва улустуң ырыларының төөгүлүг онзагайларын уругларга таныштырар. Үе-үе аайы-биле ырыларның өскерлип чоруурунун дугайында ажык чугаага уругларны кириштирер. Ырларыңга сундулуг уругларны деткиир
26	«Хөөмейжиниң хөрээ – чадаган, хөөмейжиниң боостаазы – эдиски». Хөөмей болгаш сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазы	Кичээл-таныжылга	«Хөөмей» болгаш «сыгыт» деп билиишкиннер-биле таныжар. Тыва уран чүүлде хөөмейниң онзагай талаларын билип алыр. Аян-хөөн, хевирлери-биле таныжар. Билдинмес сөстөр словарыңга сөстөр чыып бижиир. Хөөмей, сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазың сайгарар.	Тыва уран чүүлде хөөмей-сыгыттың төөгүзү-биле уругларны таныштырар. Хөөмей шинчилекчилери эртемденнер болгаш оларның ажылдары-биле уругларны таныштырар. Ыры сөстөриниң онзагайын сайгартып өөредир	

	27	Фольклор болгаш уран чурулга	Кичээл-демнежилге	Уран чурулгада тема, бодал, бот-тускайлаң аян; оң болгаш ужур-утка, артыкы болгаш мурунку план деп билиишкиннер-биле таныжар, эскиз кылып өөренир. Компьютерге графика деп билиишкинни шинчилээр. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир	Уругларны бодандарын өөредир, бот-тускайлаң ажылдаарын деткиир. Аас чогаалының уран чурулгага канчаар илереп кээрин таныштырар. «Чурукту номчууру» деп билиишкин-биле ажыл чорудар
	28	Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темазы	Кичээл-бот ажыл	Башкының шилип кааны чогаалдарны номчуур, бот-тускайлаң ажылдаар. Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темага дыңнадыг кылыр.	Тыва болгаш өске-даа чоннарның аас чогаалында найырал болгаш тайбың темазын көргүзүп турарының онзагайын деңнелгелиг таныштырар. Деңнеп сайгарарынга чогаалдар шилип тып бээр
	29	Тыва тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларның күчү-күжүнүң дазылы	Кичээл-үлегер	Тыва тоолдарда болгаш тоолчургу чугааларда маадырлар дугайында сайгарылгалыг чугаага киржир. Оларның күчү-күжүнүң дазылы чүдө дээрзин тодарадып өөренир	«Маадыр» деп сөстүң утказын уругларга тыптырар, тайылбырлаттырар. Тоолдарның үзүндүлерин номчуттурар.
	30	Ховар үнүштер болгаш бойдустан бүдүрүлбаазын чүүлдеринин дугайында чугаалар	Кичээл-таныжылга	«Тываның эм оъттары» деп ном-биле таныжар. «Дом», «чат» деп сөстөрни сактып аар. Онзагай аажы-чаңныг домчу, эмчи кижилер дугайында чугаалар-биле таныжар, чыып бижиир. «Улусчу календарь» деп билиишкинни бодунуу-биле тайылбырлаар азы улуг улустан дыңнаанын чугаалаар. Билдинмес сөстөр словарынга сөстөр чыып бижиир	Ховар үнүштер болгаш бойдустан бүдүрүлбаазын чүүлдеринин дугайында чугааларны уругларга номчуттурар, утказын чугааладыр. «Улусчу календарь» деп билиишкинни уругларга таныштырар. «Тыва чоннуң аас чогаалы – эгээрттинмес байлак» деп темалыг шинчилел ажылын кылырынга сүмелерни бээр
Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылгазы	31-32	Шинчилел ажылдар (төлевилел) күүседири	Кичээл-шинчилел	«Тыва чоннуң аас чогаалы – эгээрттинмес байлак» деп темалыг шинчилел ажылынга бот-	Чыл дургузунда өөренген билиин катаптап, камгалап өөрениринге уругларны чаңчыктырар.

(4)				тускайлаң кылган ажылын таныштырары	Билдинмес сөстөр чыып бижээн словарьн – «Чаа сөстөр дептери» түңнел кичээлге таныштырарыңга белеткээр
	33	Чогаадыкчы ажыл-чорудулга: йөрээлдер, көргүзүглер, ааскыр-сөскүрлер мөөрейи.	Кичээл-мөөрей	Шээжи-биле аянынг чугаалап өөренир, ыры ырлаар, йөрээлдер чугаалаарыңга идепкейлиг киржир	Уругларны сагынгыр-тывынгыр чорукка кижизидер, бот-боттарын деткижип чурттаарыңга кижизидер
	34	Элективтиг курстун ужур-дузазынын дугайында ажык чугаа	Түңнел кичээл	«Чаа сөстөр дептери» деп номну таныштырар. Өөренип эрткен билиглеринге, курстун ужур-дузазыңга үнелел бээр	Уругларга немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар даңзызын тургузуп бээр.Төрээн чонунуң төөгүзүн сонуургаар, алдарлыг кижилерин билир, чаагай чаңчылдарны сагып чурттаарыңга кижизидер